

TREBALL FEMENÍ I ESTRATÈGIES FAMILIARS DAVANT EL MERCAT LABORAL A TERRASSA. UNA INVESTIGACIÓ EN PERSPECTIVA COMPARADA (1920-1936)

Carles Enrech

Resum

Els estudis històrics sobre les estratègies familiars envers el mercat laboral són imprecisos i per aquest motiu les dades estadístiques laborals dels arxius parroquials i dels censos de població encobren l'autèntic abast de l'activitat laboral, principalment en el cas del treball femení. Els índexs oficials d'activitat laboral se situen per sota dels índexs reals, ja que les dones que treballen als tallers i a les botigues solen declarar que són mestresses de casa. La nostra tesi defensa que els índexs de treball reals són més alts del que proclamen les estadístiques. Aquest punt de partida ens permet analitzar les estratègies familiars, a les ciutats industrials, en relació amb el mercat de treball i el paper de les dones i infants durant la primera meitat del segle XX. Estudiarem variables com ara el tipus de família, el treball femení, l'estat civil i l'estructura del mercat laboral per edats, el tipus de feina, el lloc de naixement, els salaris i d'altres de relacionades amb les estratègies del mercat de treball, a través d'un cas model elaborat a partir de bases de dades autèntiques.

Abstract

The historical studies of family strategies in the labour market are imprecise and therefore the statistical data on labour in parish archives and population censuses conceal the true extent of labour, particularly as far as women workers are concerned. The official indices of working activity are below the true figures, as the women who worked in workshops and shops normally declared themselves to be housewives. Our thesis defends the theory that the true work figures are higher than those shown in the statistics. From this starting point we are able to analyse family strategies in industrial towns in relation to the labour market and the role of women and children during the first half of the 20th century. We will study variables such as the type of family, working women, marital status and the structure of the labour market by age, type of work, place of birth, salary and other factors related to labour market strategies based on a model case created using authentic databases.

Les investigacions històriques sobre l'obrerisme terrassenc són encara escasses, tant des de la història política més tradicional com des de la història social i econòmica.¹ En l'àmbit de la història social els conflictes, les associacions obreres i les institucions laborals i de negociació col·lectiva durant el tombant de segle i les primeres dècades de segle xx,² com també les col·lectivitzacions durant la Guerra Civil espanyola, han estat les principals aportacions a una producció historiogràfica limitada a les pàgines de la revista *Terme* i desenvolupada en els últims trenta anys.³ La qüestió del treball femení industrial i la família obrera vista des d'una perspectiva d'història social i de gènere constitueix una novetat dins la historiografia local, en què la història de la dona ha rebut molt poques aportacions.⁴

En aquest sentit, la pretensió de l'article no és tant oferir els resultats finals d'una investigació encara en curs a l'entorn de l'activitat laboral femenina en la indús-

tria a Terrassa i les estratègies familiars respecte del mercat de treball com plantejar una anàlisi sobre els primers resultats de la investigació sobre Terrassa des d'una perspectiva comparada, que inclou resultats d'alguns casos similars, per exemple, de Barcelona i l'Hospitalet de Llobregat.⁵ Uns primers resultats que permeten establir la hipòtesi de treball que les famílies obreres terrassenques tenien unes altes taxes d'activitat laboral, fins i tot entre les dones. Només entre les dones casades el treball domèstic (“*sus labores*”) tenia una certa importància, però probablement ja des del començament del segle xx no constituïa el model de comportament davant el mercat laboral, tot i la visió que pugui oferir l'estadística oficial derivada de censos estatals i padrons municipals de població.

La invisibilitat de l'activitat laboral femenina. El cas de Terrassa dins l'estadística social espanyola

En el cas de Terrassa, una ciutat industrial, com en el de l'Hospitalet de Llobregat o els barris obrers de Barcelona, el punt de partida de la nostra investigació ha estat la invisibilitat femenina en l'estadística social. Els censos de població del segle XIX i part del segle XX, la principal font estadística sobre l'activitat laboral de les persones, proporcionen unes taxes d'activitat laboral per sota de les taxes reals. Aquesta paradoxa és deguda fonamentalment al subregistre de l'activitat femenina que han posat de relleu estudis monogràfics de caràcter local o sectorial, com els d'Enriqueta Camps, per a Sabadell; Cristina Borderías, per a la companyia Telefónica; Lina Gálvez, per a les cigarrerres sevillanes, i Maria Luisa Muñoz, per a la indústria conservera.⁶

Els censos de població i fogatges de l'època moderna havien estat fets basant-se en el registre de llars o focs, de manera que era habitual que només es consignés l'ocupació laboral del cap de família o que fins i tot la informació demogràfica sobre els altres integrants de la llar familiar fos poc o molt deficient. Els veïns o caps de família eren homes, si n'exceptuem les vídues i solteres adultes, de manera que només en aquests casos es registrava l'activitat laboral de les dones. A mitjan segle XIX l'estadística de població espanyola es modernitza. Els censos de població van començar a registrar individus i no només famílies. La informació demogràfica sobre sexe, estat civil, edat, parentiu, lloc de naixement, etc., va passar a tenir força precisió, però el registre de l'activitat laboral va continuar arrossegant els vicis de l'estadística de l'Antic Règim.

El cens de població del 1857, primer cens de tot l'Estat espanyol que registrava individus, contenia entre les seves instruccions per als agents censals municipals l'ordre que “en las profesiones y oficios figurará el que[,] siendo o no cabeza de familia, la mantuviese con sus rentas o su trabajo. Los demás individuos de la familia no figurarán ni aparecerán sino en el caso de ejercer distinta profesión u oficio [...]”.

Fuera de estos casos el resto de la familia desaparece, trabajo o no, empléese en este o aquel oficio y hállase presente o ausente el cabeza de familia”. Els criteris de registre de l’activitat laboral de 1857 influiran en la confecció de les estadístiques sobre ocupació professional i activitat econòmica de tots els censos estatals de població i els padrons municipals durant la resta del segle XIX i les primeres dècades del segle XX. Al cens estatal de població de 1877 es plantejava si era aplicable la definició de *veí* a les dones de la mateixa manera que als homes i es manifestava la falta d’homogeneïtat de les dades relatives a la categoria de *veí* per a les dones i, per tant, òbviament, pel que fa a registrar la seva activitat laboral. Al cens de 1887 es justificava el baix nombre de dones que figuraven a la classificació professional perquè la majoria es dedicaven a les tasques domèstiques.⁷ De manera que la declaració professional sota l’epígraf *sus labores* als censos de població ocultava l’ocupació laboral de moltes dones a la indústria o en altres sectors, com el servei domèstic, l’agricultura o el comerç.

A l’Arxiu Comarcal de Terrassa es conserven uns resums estadístics sobre l’ocupació socioprofessional que l’historiador local Josep Ventalló i Vintró (1856-1919), un home de la seva època, va fer a partir dels padrons municipals. Els resums estadístics de Josep Ventalló mostren dues qüestions. La primera, la ideologia patriarcal, que considera que el lloc de la dona obrera és a la llar domèstica i que el treball femení fora de casa és transitori; per aquest motiu hi ha una manca de distinció entre homes i dones en ocupacions professionals en què tots dos sexes treballen junts, fet habitual a la indústria tèxtil des de mitjan segle XIX.⁸ Per a la ideologia patriarcal del *male breadwinner*,⁹ el rol social de l’home era guanyar el sou per a tota la família, mentre que la dona tenia cura de les tasques domèstiques. És a dir, que el salari del marit o cap de família havia de permetre cobrir el pressupost de despeses familiars, i constituir el salari familiar.¹⁰ Aquesta ideologia influïa també en els agents censals, que generalment registraven el treball no qualificat femení dins el concepte genèric de *jornalers*. Josep Ventalló no va comptar jornalers i jornaleres, sinó que els va barrejar, tot ocultant que els homes jornalers eren pocs, en un sector tan qualificat del tèxtil català com la indústria llanera,¹¹ i en aquesta categoria hi va incloure la major

Taula 1. El tèxtil terrassenc en xifres, segons l’estadística demogràfica i fiscal del municipi (1885-1910)

<i>L'ocupació del tèxtil terrassenc</i>	<i>Teixidors</i>	<i>Jornalers</i>	<i>Total obrers tèxtil</i>	<i>Telers mecànics</i>	<i>Telers manuals</i>
1885	883	545	1.816	284	156
1903	877	1.737	3.203	906	–
1910	1.054	2.873	4.779	1.044	–

Font: Elaboració pròpia, a partir dels resums estadístics dels padrons municipals fets per Josep Ventalló (Fons municipal, Estadística, AHCT).

part de les obreres tèxtils que declaraven la seva ocupació. En aquesta mateixa direcció, també és molt probable que una part dels 877 teixidors comptabilitzats als resums de Ventalló siguin teixidores, ja que la xifra de telers és d'uns 900 (cal tenir en compte que cada teler de llana ocupava un teixidor) i la Societat de Teixidors Mecànics el 1903 tenia un total de 800 socis, dels quals 500 eren homes i 300, dones.¹²

La segona qüestió que mostren els resums de Ventalló és el poc valor que, des del punt de vista social, es donava a les ocupacions del tèxtil que fossin exclusivament femenines, fins al punt que aquests oficis de fàbrica, nascuts a mitjan segle XIX, o bé no es declaraven com a activitat laboral, i quedaven amagats sota el conegut eufemisme de *sus labores*, o bé es feia sota la categoria de *jornalers*. El resultat era que les principals feines femenines de fàbrica del tèxtil terrassenc, com ara les d'ordidores, pentinadores, sargidores, nuadores, canoneres, rodeteres i metxeres, alguns centenars pel capbaix, no apareixien consignades al padró municipal. Segons el padró de Terrassa, el 1900 només hi treballaven 18 dones, i el 1910, 128 dones, en els oficis de fàbrica femenins. En canvi, el cens obrer tèxtil de 1913, fet per la Cambra Oficial de Comerç i Indústria de Terrassa, comptabilitza 2.713 dones treballant a la indústria tèxtil, d'un total de 5.093 obrers (el 53,3%). Les ínfimes xifres tingudes en compte als resums estadístics de Josep Ventalló deixen ben clar que la major part dels 2.873 jornalers del tèxtil comptats per Josep Ventalló són dones, a més d'una part dels 1.054 teixidors.

Taula 2. Resum de les declaracions professionals exclusivament femenines del sector tèxtil terrassenc, al cens de població

<i>Oficis femenins de fàbrica registrats al padró municipal</i>	1903	1910
Ordidores	9	39
Pentinadores	3	8
Sargidores	6	1
Nuadores	–	61
Canoneres	–	14
Rodeteres	–	1
Metxeres	–	4
Total ocupacions femenines	18	128

Font: Elaboració pròpia, a partir dels resums estadístics dels padrons municipals fets per Josep Ventalló (Fons municipal, Estadística, AHCT).

La diferència entre les dades dels resums del padró del 1910 segons Ventalló i el cens obrer tèxtil del 1913 mostra la imprecisió de les estadístiques socials, d'acord amb els censos i padrons, a l'hora de registrar l'activitat laboral femenina. En aquest sentit, els censos obrers i les fonts d'empresa o de les organitzacions patronals presenten un grau de fiabilitat més alt quan es tracta de comptabilitzar l'activitat laboral

femenina i infantil en la indústria. En el cas d'una ciutat industrial com Terrassa, amb una gran dependència de l'activitat econòmica industrial, i més concretament de la indústria llanera, el resultat era que el 1920, d'una població total de 30.542 terrassencs, el 41,3% treballava al sector tèxtil. I, dels terrassencs en edat laboral, és a dir, 23.512 persones d'entre 14 i 70 anys,¹³ 13.714 persones treballaven a la indústria.¹⁴ Només la taxa d'activitat per a la indústria era del 58%, i la taxa d'activitat femenina industrial hi quedava només una mica per sota, amb un 53%. És clar que la taxa d'activitat laboral global devia ser força alta.

Taula 3. Composició, per sexes, de la mà d'obra del tèxtil terrassenc, segons diversos censos obrers

<i>Censos obrers indústria tèxtil</i>	<i>Homes</i>	<i>Dones</i>	<i>Joves</i>	<i>Homes</i>	<i>Dones</i>	<i>Joves</i>	<i>Total</i>
1913	2.181	2.713	199	42,8%	53,3%	3,9%	5.093
1920	5.951	4.668	1.982	47,2%	37,0%	15,7%	12.601
1925	4.376	4.642	1.051	43,5%	46,1%	10,4%	10.069
1932	5.221	6.040	710	43,6%	50,5%	5,9%	11.971
1932b	6.102	5.349	849	49,6%	43,5%	6,9%	12.300

Fonts: Elaboració pròpia, a partir de BENAUL, Josep. "Aproximació a la història de la indústria de Terrassa. De la industrialització a l'economia de guerra, 1870-1939". Dins: *Terrassa, 100 anys a ritme de llançadora. Terrassa: Museu Tèxtil de Terrassa*, 1993, p. 180, per als anys 1913, 1920 i 1932. Aquestes dades provenen del *Butlletí de la Cambra Oficial de Comerç i Indústria de Terrassa*. Les dades de 1925 i les de 1932b són d'elaboració pròpia, a partir de les dades del cens obrer local, ja siguin calculades a partir dels resums de cada fàbrica i les declaracions d'atur del sector (1925) o bé dels resums globals (1932) (Fons municipal, Estadística Industrial, caixa 12, AHCT).

El subregistre de l'activitat laboral femenina. El cas de Terrassa, en perspectiva comparada

Les altes taxes d'activitat laboral industrial a Terrassa permeten afirmar que la taxa real d'activitat econòmica era força més alta, segurament superior al 75%, i més tenint en compte que ens manca el còmput de sectors com el servei domèstic, les professions liberals o el sector primari, que en una població com Terrassa, especialitzada en la viticultura, suposava importants requeriments de mà d'obra. Malauradament, d'aquests anys no hi ha disponibles altres fonts documentals que no sigui fer un buidatge de la declaració professional del padró municipal, habitant per habitant. Aquesta metodologia ha estat emprada per realitzar estudis sobre l'activitat laboral de les dones i les famílies obreres per a viles i ciutats com Sabadell,¹⁵ Vilassar de Dalt¹⁶ o Navarcles¹⁷ i ha portat a la conclusió que abans del 1930 era molt habitual l'ocultació o el subregistre de l'activitat femenina al sector tèxtil, mitjançant la declaració professional de *sus labores* o conceptes similars al cens de població. En el cas de Sabadell, el 40% de les obreres registrades al cens obrer del 1919, és a dir, que treballaven en fàbriques o tallers, declaraven com a

ocupació *sus labores* al cens oficial de població del 1920.¹⁸ Aquestes investigacions també han permès detectar un suposat augment de les taxes d'activitat femenina a les dècades de 1930 i 1940, que es correspon probablement amb una major fiabilitat de la informació professional registrada pels censos de població, especialment a partir del 1936, mitjançant la reducció d'aquesta ocultació laboral sota l'epígraf *sus labores*.

La millor manera d'apropar-se a les xifres reals d'activitat laboral femenina i masculina és mitjançant l'establiment d'un model de cas, d'acord amb l'encreuament de les dades nominals dels treballadors registrats al cens obrer amb les del padró municipal. Però no sempre es té disponible el cens obrer amb la llista de treballadors fàbrica per fàbrica, com és el cas de Terrassa, on només s'han trobat els resums estadístics del cens obrer. Una magnífica font substitutòria són els registres de fàbrica o matrícules de personal, que també permeten fer el mateix encreuament de dades amb el padró. Aquest mètode permet conèixer el nivell d'activitat laboral de les obreres registrades al padró amb més fiabilitat, de manera que s'obvia, per a un grup de famílies, la major part de l'habitual efecte de subregistre de l'activitat femenina. Per tant, és possible reconstruir una part de l'activitat laboral oculta de les famílies d'aquestes obreres que han estat trobades al padró i afegir tots els seus integrants a una base de dades. En el fons, estem confeccionant un model partint d'un cas real, al qual li fem una sèrie de correccions molt documentades. A partir d'aquí és possible analitzar per a aquest grup de famílies les estratègies familiars davant del mercat laboral. Abans d'entrar en la descripció i l'anàlisi del cas model per a Terrassa el 1936 fóra bo d'introduir les característiques d'altres exemples que segueixen la mateixa metodologia i alguns dels seus resultats.

Terrassa va tenir un gran creixement demogràfic per l'allau immigratòria esdevinguda durant el primer terç del segle xx, només superat per una altra població industrial, l'Hospitalet de Llobregat, tal com afirma Josep Maria Benaül.¹⁹ En aquest sentit, l'Hospitalet de Llobregat i Terrassa són poblacions comparables, per algunes de les seves característiques demogràfiques i econòmiques, però amb algunes diferències. L'Hospitalet de Llobregat tenia una certa importància dins el sector tèxtil, especialment dins el cotoner, ja que ocupava 2.557 obrers, el 55,6% del cens obrer del 1923, però sense arribar a representar per a la societat i l'economia hospitalenca el que representava la llana a Terrassa. Pel que fa al 1920, a l'Hospitalet es disposa de la matrícula del personal de fàbrica de Can Vilumara i del padró municipal. Can Vilumara era un tissatge seder que el 1920 va ocupar 152 individus al llarg de l'any, dels quals 128 eren dones i 120 residien a l'Hospitalet. Un cop encreuades les dades del registre de personal amb el padró, s'hi ha trobat un resultat de 81 obreres en 70 llars familiars. Aquesta població estadística de 70 famílies constitueix el nostre model d'anàlisi per al cas de l'Hospitalet, l'any 1920.²⁰

Taula 4. Resum de les principals dades estadístiques per al cas model de Can Vilumara, de L'Hospitalet de Llobregat (1920)

Personal de Vilumara el 1920	152
Obreres de Vilumara el 1920	128
Obreres residents a l'Hospitalet de Llobregat	120
Obreres de Vilumara trobades al padró municipal de l'Hospitalet del 1920	81
Famílies d'obreres de Can Vilumara trobades al padró municipal de l'Hospitalet del 1920	70
Individus en famílies	326
Individus en edat laboral (14-64 anys)	249
Dones en edat laboral (14-64 anys)	152

Fons: Llibre de matrícula del personal de Can Vilumara; arxiu particular de Josep Maria Vilumara i Lamarca. Padró municipal de l'Hospitalet de Llobregat (1920).

Taula 5. Declaració professional de les obreres de Can Vilumara, segons el padró de 1920

<i>Declaració professional</i>	<i>Obreres</i>	<i>Percentatge</i>
Obreres que declaren l'activitat laboral	44	54,3%
Obreres que oculten la seva activitat laboral a Can Vilumara	37	45,7%
Total	81	100%

Fons: Llibre de matrícula del personal de Can Vilumara; arxiu particular de Josep Maria Vilumara i Lamarca. Padró municipal de l'Hospitalet de Llobregat (1920).

L'encreuament de dades amb el padró dona com a resultat que un 45,7% de les 81 obreres de Vilumara trobades al padró oculten la seva feina a la fàbrica mitjançant la declaració professional de *sus labores* o similars, tal com es pot observar a la taula 5. Per tant, la taxa d'activitat de la població del nostre cas model és molt superior al 56,6% calculat a partir de les dades en brut del padró municipal. Si afegim les 37 ocultacions al sector tèxtil, la taxa d'activitat corregida d'aquestes famílies ens puja fins al 71,5%, tal com s'ha calculat a la taula 6.

Taula 6. Taxa d'activitat corregida de les famílies de Can Vilumara, el 1920

<i>Taxa d'activitat</i>	<i>General</i>	<i>Dones</i>
Actius	141	54
No Actius	108	104
Actius corregits	178	91
Total edat laboral	249	158
Taxa d'activitat segons el padró	56,6%	34,2%
Taxa d'activitat corregida	71,5%	57,6%

Fons: Llibre de matrícula del personal de Can Vilumara; arxiu particular de Josep Maria Vilumara i Lamarca. Padró municipal de l'Hospitalet de Llobregat (1920).

A partir de la dècada de 1930 sembla que els censos guanyen fiabilitat, com ja hem comentat anteriorment. I, tot i que el nostre cas model per a Terrassa treballa, l'any 1936, amb una població menor que l'emprada a l'Hospitalet, sembla que es

confirma aquesta hipòtesi per al cas de Terrassa. Però segurament altres circumstàncies, com ara la capacitat dels agents locals per fer fiable el cens, les instruccions locals per a la seva confecció o els valors culturals de les famílies en un entorn més agrícola o més industrial, hi devien influir. Segurament, localment o per barris hi podria haver variacions importants. Així, en el cas de Barcelona i de l'Espanya Industrial, del 1930, el 58,23% de les obreres no declarava la seva activitat professional.²¹

Activitat laboral i estratègies familiars a Terrassa (1936)

El nostre model sobre la Terrassa de 1936 ha emprat la metodologia descrita anteriorment partint de les matrícules de personal de dues empreses del tèxtil llaner, la filatura d'estam Hidelsa i la Tintoreria Lanera. El resultat ha estat una base de dades amb una població de 240 individus, dels quals 59 eren treballadors o treballadores d'aquestes dues empreses; en concret, 22 dones i 37 homes. Aquesta població ha estat obtinguda a partir de l'encreuament dels 62 integrants de la plantilla d'Hidelsa, el 1936, i de 24 integrants de la Tintoreria Lanera, dels quals, al registre de personal del 1939, consta que hi treballaven el 1936. En alguns casos la imprecisió en els noms de la persona o l'adreça no ha permès buidar la família en el padró, de manera que les 86 possibles famílies del model van quedar reduïdes a 59.

El cas model de Terrassa del 1936 presenta una diferència fonamental respecte d'altres casos modelitzats, com el de l'Hospitalet de Llobregat del 1920 o el de Barcelona i l'Espanya Industrial del 1930, i és que les famílies que s'han buscat al padró municipal eren tant les dels obrers com de les obreres que treballaven a Hidelsa i Tintoreria Lanera, no només les de les obreres. Cal tenir en compte que la població del model del 1936 per a Terrassa és de només 240 individus i que partim de la hipòtesi d'una menor ocultació laboral femenina. Per tant, el primer que cal verificar és la validesa d'aquesta hipòtesi d'una menor ocultació laboral al padró del 1936.

La població del model es caracteritza per una pràctica igualtat entre homes i dones i un domini dels solters i solteres (50,4% del total del model) i vidus i vídues (5,8%), davant dels casats i casades (40,8%). La població en edat laboral està formada per 181 persones, un 75,4% de la població del model. Aquesta població en edat laboral, entre els 14 i els 64 anys d'edat, serà la base de l'anàlisi estadística.

Taula 7. Composició per sexes i estat civil de la població del cas model de Terrassa, el 1936

<i>Sexe</i>	<i>Estat civil</i>	<i>Individus</i>	<i>Percentatge</i>
Homes	Casats	49	20,4%
Homes	Solters	64	26,7%
Homes	Vidus	8	3,3%
Dones	Casades	49	20,4%

<i>Sexe</i>	<i>Estat civil</i>	<i>Individus</i>	<i>Percentatge</i>
Dones	Divorciades	1	0,4%
Dones	Solteres	63	26,3%
Dones	Vídues	6	2,5%
	Total	240	100%
Resum per sexes i estat civil			
Homes		121	50,4%
Dones		119	49,6%
Total sexes		240	100%
Solters/solteres		127	52,9%
Casats/casades		98	40,8%
Vidus/vídues		14	5,8%
Altres		1	0,4%
Total estats civils		240	100%
Població en edat laboral (14-64 anys)		181	75,4%

Font: Elaboració pròpia, a partir dels llibres del padró municipal de Terrassa del 1936 i de les llistes nominals dels treballadors del Fons d'Empreses de l'AHCT. Vegeu els fons de les empreses següents: Tintoreria Lanera, SA, 01.05.a, Inspecció de Treball, Registre de personal (1928-1959); Hilaturas de Lana SA (HIDELSA), 04.b., Gestió dels recursos humans (1921-1979).

A partir de les declaracions d'ocupació professional del padró, sense cap tipus de correcció, la taxa d'activitat laboral que en resulta ja és força alta, del 76,2%, superior fins i tot a la taxa d'activitat –un cop corregida l'ocultació– del cas de l'Hospitalet el 1920 (del 71,5%). I la taxa de Terrassa, corregida amb les poques ocultacions detectades, arriba a un 78,5%. La taxa d'activitat femenina, d'entrada només amb les dades del padró sense corregir, és molt més alta que la de l'Hospitalet, 55,1%, davant un 34,2%, i amb l'oportuna correcció obtenim una taxa un pèl superior, 59,6%, davant un 57,6% de l'Hospitalet. Dues taxes d'activitat femenina molt similars –un cop feta la correcció–, que segurament encara devien amagar activitats laborals femenines difícils de detectar, com el treball a domicili, per exemple, en la confecció, el servei domèstic o el treball als tallers de teixidors a domicili, coneguts a Terrassa com a *drapaires*, que treballaven en èpoques de molta feina per als grans fabricants. Ambdós àmbits laborals són difícils de comptabilitzar, per l'escàs rastre documental que acostumaven a deixar, i, per tant, es fa difícil poder corregir amb precisió encara més a l'alça la taxa d'activitat femenina.

Taula 8. Població activa en edat laboral (14-64 anys), per sectors d'activitat

<i>Població general (14-64 anys)</i>			<i>Població femenina (14-64 anys)</i>		
Activitat	Individus	Percentatge	Activitat	Individus	Percentatge
Agricultura	2	1,1%	Tèxtil	45	50,6%
Construcció	5	2,8%	Altres indústries	3	3,4%
Fusta	1	0,6%	<i>Sus labores</i>	31	34,8%
Metall	4	2,2%	Comerç/Serveis	1	1,1%
Tèxtil	85	47%	Escola	5	5,6%
Altres indústries	20	11%	Altres no actius	3	3,4%

<i>Població general (14-64 anys)</i>			<i>Població femenina (14-64 anys)</i>		
Sus labores	32	17,7%	Atur (<i>sus labores</i>)	1	1,1%
Comerç/Serveis	17	9,4%	Total	89	100%
Escola	7	3,9%			
Altres no actius	4	2,2%	Ocultacions (<i>sus labores</i> o similars)	4	4,5%
Atur	4	2,2%			
Total	181	100%			
Taxa d'activitat	138	76,2%	Taxa d'activitat	49	55,1%
Taxa d'activitat corregida	142	78,5%	Taxa d'activitat corregida	53	59,6%

Font: La mateixa que per a la taula 7.

Les dades d'activitat aporten poca informació al que ja es coneix de Terrassa. La dedicació de la ciutat a la indústria tèxtil i els seus auxiliars, la construcció de maquinària o el manteniment d'edificis i utilitatge, és pràcticament completa, només un 10,5% de la població en edat laboral del nostre model treballa en els serveis o l'agricultura, i les taxes d'activitat són molt altes. En aquest sentit, caldria esperar un fenomen similar al detectat a Sabadell²² o Vilassar de Dalt,²³ on va augmentar el treball de les dones casades a la fàbrica a partir de la segona dècada de segle xx, a la vegada que, segurament, disminuïa el treball infantil.

Taula 9. Població activa femenina, per estat civil (14-64 anys)

<i>Població en edat laboral femenina</i>	<i>Individus en edat laboral (2)</i>	<i>Individus actius</i>	<i>Taxa activitat</i>	<i>Individus "sus labores" (5)</i>	<i>5/2%</i>
Casades	49	26	53,1%	21	42,9%
Solteres	34	24	70,6%	8	23,5%
Vídues o altres	6	3	60,0%	3	50,0%
Total	89	53	59,6%	32	36,0%

Font: La mateixa que per a la taula 7.

Tot sembla indicar que el comportament considerat habitual durant el segle XIX, que consistia que la dona treballés de soltera a la fàbrica i deixés la feina quan es casava, per terme mitjà abans dels 25 anys, s'ha trencat en el nostre cas, ja que la taxa d'activitat de les dones casades, del 53,1%, és força alta i relativament propera a la taxa d'activitat femenina, del 59,6%. Però continua sent molt significatiu que el 65,6% de les dones que es dediquen a les tasques domèstiques siguin casades i que entre les casades en edat laboral "la domesticitat" representi el 42,9%.

D'altra banda, la taxa d'activitat masculina és quasi del 100%, ja que arriba al 96,7%, fet que vol dir que els homes que no treballen, o bé estudien o bé no són aptes per treballar, tot i que també cal comptar entre els actius algunes declaracions d'atur. Així, la taxa d'atur masculina és del 4,3%. Tot indica que som davant d'unes famílies molt treballadores, que envien a treballar pràcticament tots els membres dis-

ponibles en edat laboral, excepte els imprescindibles per tenir cura de la llar domèstica. Tot plegat sembla part d'una estratègia de les famílies per maximitzar els ingressos monetaris i minimitzar el nombre d'individus a temps complet, que, mitjançant el treball domèstic, generen béns i serveis per a la família.

És per això que hi ha una alta proporció de tipologies familiars múltiples o extenses,²⁴ el 29,3%, que garanteixen una solidaritat més efectiva, gràcies a una més alta capacitat de generar estratègies laborals davant el mercat de treball, prescindint dels condicionaments culturals del male breadwinner.

Taula 10. Tipologies familiars del cas model de Terrassa (1936)

<i>Tipologies familiars</i>	<i>Famílies</i>	<i>Percentatge</i>
Famílies extenses	14	24,1%
Famílies múltiples	3	5,2%
Famílies simples	38	65,5%
Llars no familiars	1	1,7%
Persones solitàries	2	3,4%
Total	58	100%

Font: La mateixa que per a la taula 7.

Taula 11. Estratègies familiars davant el mercat laboral

<i>Nombre d'estratègies</i>	<i>Casos</i>	<i>Percentatge</i>
Una	12	20,7%
Dues	29	50,0%
Tres	17	29,3%
Total famílies	58	100%
Total d'estratègies/Mitjana d'estratègies per llar	121	2,08

Font: La mateixa que per a la taula 7.

Les famílies del nostre model, no només les de tipologia extensa o múltiple, posen en joc diverses estratègies de participació en el mercat laboral per tal de maximitzar els ingressos del treball. Així, només un 20,7% de les famílies fa servir una sola estratègia laboral, mentre que l'habitual són dues o tres estratègies, és a dir que, davant el mercat laboral, només una minoria de famílies opta pel model en què només el marit o el cap de família faci una activitat laboral reconeguda. A més, una proporció propera al 30% de les famílies fa servir tres estratègies. La mitjana és de 2,08 estratègies laborals per família, una mica superior a la del cas model de l'Hospitalet del 1920, que era de l'1,9. I, si calculem la mitjana prescindint de les famílies que fan servir una sola estratègia, la mitjana arriba a 2,3 estratègies per família. En general, les famílies extenses i múltiples són les que fan servir un major nombre d'estratègies laborals; hi participen pràcticament tots els actius de la família, com es pot veure

al coeficient 3 de la taula 15, molt proper a la unitat, que ens relaciona el nombre d'estratègies laborals per actius. Tanmateix, les famílies extenses i múltiples tenen les taxes d'activitat més altes, del 79,5% i del 81,8%, respectivament.

L'estratègia de recórrer a una tipologia familiar no nuclear²⁵ com a estratègia de solidaritat davant el mercat laboral, que, a més, permetia compartir l'habitatge i les tasques domèstiques, era més freqüent entre les famílies d'immigrants nascuts fora de Catalunya. D'aquesta manera, els nouvinguts esmorteïen l'impacte de l'arribada i repartien els costos de trobar habitatge. En canvi, la difusió del model de família nuclear o simple era més alta entre els nascuts a Catalunya, situació també detectada en el cas model de l'Hospitalet del 1920.

Taula 12. Origen territorial dels individus, segons la tipologia familiar

Origen territorial	Catalunya	Percentatge	Resta d'Espanya	Percentatge	Total	Percentatge
Tipologia familiar						
Famílies extenses	37	23,0%	25	33,3%	62	26,3%
Famílies múltiples	10	6,2%	5	6,7%	15	6,4%
Famílies simples	112	69,6%	43	57,3%	155	65,7%
Persones solitàries	2	1,2%	-	-	2	0,8%
Llars no familiars	-	-	2	2,7%	2	0,8%
Total	161	68,2%	75	31,8%	236	100%

Font: La mateixa que per a la taula 7.

Malgrat la teòrica difusió de la ideologia del *male breadwinner*, aquesta és l'opció que fan menys famílies i sempre està vinculada a uns ingressos que permetin tenir la dona a casa. Així, només en deu casos les estratègies familiars davant del mercat laboral passen perquè només treballi el marit. Cal destacar la multiplicitat d'estratègies familiars davant el mercat laboral i l'ingrés monetari, algunes de les quals són amb la participació de parents, i fins i tot en un cas hi trobem rellogats, una situació que sembla poc habitual a Terrassa, tal com es pot veure a la taula 13.

Taula 13. Tipus d'estratègies laborals, pel parentiu

Estratègia	Famílies	Nombre d'estratègies	Més d'una estratègia
Marit i esposa	10	2	2
Marit i fills	11	2	2
Marit i rellogats	1	2	2
Marit, esposa i fills	9	3	3
Marit, esposa i parents	6	3	3
Fills	2	1	-
Fills i parents	3	2	2
Vídua i fills	1	2	2
Marit	10	1	-
Vídua i parents	1	2	2

<i>Estratègia</i>	<i>Famílies</i>	<i>Nombre d'estratègies</i>	<i>Més d'una estratègia</i>
Vidu i fills	3	2	2
Vidu, fills i parents	2	3	3
Total de famílies/estratègies	59	123	111
Mitjana aritmètica	–	2,083333333	2,3
Presència de dues o més estratègies	46	–	78%

Font: La mateixa que per a la taula 7.

Taula 13bis. Resum d'estratègies laborals, pel parentiu

<i>Participació en estratègies Terrassa (1936)</i>	<i>Famílies</i>	<i>Percentatge</i>	<i>Estratègies famílies nuclears, Indianapolis 1920</i>
Esposa/vídua	27	45,8%	18,3%
Fills	31	52,5%	42%
Marit/vidu	52	88,1%	–
Parents	12	20,3%	–
Rellogats	1	1,7%	18,3%
Total famílies	59	100%	–

Fonts: La mateixa que per a les taules anteriors; pel que fa a Indianapolis: dades extretes de ROBINSON, Robert V. "Family Economic Strategies in Nineteenth and Early Twentieth-Century Indianapolis": *Journal of Family History*, 1 (20) (1995).

En relació amb el parentiu familiar, la participació més habitual en les estratègies familiars és la del marit o vidu, seguida dels fills, i de l'esposa o vídua. Aquesta participació menor de les esposes en el mercat laboral s'explicaria per la major dedicació en exclusiva a les feines de la llar domèstica, en què el 58,1% de les dones que declaraven dedicar-se a *sus labores* eren les esposes dels caps de família i el 77,4% eren casades o vídues.

Taula 14. Relació de parentiu i estat civil de les dones ocupades en les tasques domèstiques ("sus labores")

<i>Estat civil</i>	<i>Parentiu amb cap de família</i>	<i>Individus</i>	<i>Percentatge</i>
Casada	cap de família	1	3,1%
Casada	esposa	18	56,3%
Casada	filla	1	3,1%
Casada	mare	1	3,1%
Soltera	filla	7	21,9%
Soltera	germana	1	3,1%
Vídua	cap de família	3	9,4%
Tots	Total	32	100%

Font: La mateixa que per a les taules anteriors.

L'estratègia familiar, davant el mercat laboral, de percebre un únic ingrés, el del marit, i una esposa dedicada a les feines domèstiques, es concentrava en les famílies simples, en les quals el marit tenia generalment una feina qualificada amb un nivell

d'ingressos suficient –vegeu la taula 15–. Així, la mitjana dels sous de les famílies simples que fan servir una sola estratègia laboral és 10 pessetes més elevada que les que fan servir dues estratègies. Aquest patró minoritari de comportament davant el mercat laboral és el que té uns coeficients significatius més baixos d'activitat per llar familiar (coeficient 1) (0,43) –vegeu la taula 15–, força per sota de la mitjana general (0,60), i de la mitjana de famílies simples (0,59). A més, presenta, com la majoria de famílies simples, uns coeficients de domesticitat per llar (0,17), o de domesticitat per actius per família (0,22), que cal considerar baixos, tot i que se situen per sobre de la mitjana, realment baixa, com caldria esperar en un medi urbà i industrial. Aquests nivells de domesticitat, relativament baixos en relació amb el nombre d'actius laborals o amb el nombre de membres de la llar familiar, contrasten amb algunes anàlisis, d'acord amb el cens de població, com ara la de Robinson per a Indianapolis, als EUA, on les famílies enviaven a treballar una proporció inferior de dones i d'infants, i era freqüent el recurs a hostes com a estratègia d'ingrés que allora permetia mantenir la dona a casa.²⁶ En canvi, per a casos geogràficament i

Taula 15. Anàlisi d'estratègies familiars segons la tipologia familiar i els nivells d'activitat

<i>Tipologia familiar</i>	<i>Nombre d'estratègies (1)</i>	<i>Llars familiars</i>	<i>Individus (3)</i>	<i>Mitjana d'individus</i>	<i>Mitjana de fills</i>	<i>Suma d'estratègies</i>	<i>Domèstiques (més de 14 anys) ("sus labores") (7)</i>
Famílies extenses	1	1	3	3,00	1,00	1	1
Famílies extenses	2	6	25	4,17	2,00	12	5
Famílies extenses	3	7	35	5,00	1,71	21	2
Total famílies extenses	–	14	63	4,50	1,79	34	8
Famílies múltiples	2	1	6	6,00	3,00	2	1
Famílies múltiples	3	2	11	5,50	2,50	6	0
Total famílies múltiples	–	3	17	5,67	2,67	8	1
Famílies simples	1	8	30	3,75	2,67	8	5
Famílies simples	2	22	88	4,00	2,42	44	15
Famílies simples	3	8	37	4,63	2,50	24	0
Total famílies simples	–	38	155	4,08	2,49	76	20
Llars no familiars	2	1	2	2,00	0,00	2	0
Total llars no familiars	–	1	2	2,00	0,00	2	0
Persones solitàries	1	3	3	1,00	0,00	3	0
Total persones solitàries	–	3	3	1,00	0,00	3	0
Total general	–	59	240	4,07	2,16	123	29

socialment més propers, com ara el de Gant, a Bèlgica, amb una important indústria tèxtil, la feina de les dones a la fàbrica seria habitual, amb uns alts nivells de treball de la dona casada als primers anys de matrimoni, que plantejarien una situació sociolaboral i familiar molt similar a la del cas terrassenc.²⁷ La baixa domesticitat aniria relacionada amb la incorporació de la dona casada terrassenca al mercat laboral, però sempre tenint present el matís que, com al segle XIX, la major proporció de dones treballadores es concentrava en les dones joves, i la major proporció de domèstiques, entre les casades que formaven part de famílies nuclears o de tipus simple.

Conclusions

La multiplicitat d'estratègies desenvolupades per les famílies terrassenques i els baixos nivells de domesticitat semblen indicar que som davant un medi social urbà i industrial molt laboriós, on les famílies deixen escapar molt poques oportunitats laborals. El baix subregistre de l'activitat femenina i les altes taxes d'activitat general, del 78,5%, i també femenina, del 59,6%, permeten afirmar que tothom o quasi

Font: La mateixa que per a les taules anteriors.

<i>Població activa (actius 14-64 anys) (8)</i>	<i>Població edat laboral (14-64 anys) (9)</i>	<i>Mitjana d'estratègies</i>	<i>Coefficient 1 activitat per llar familiar (8/3)</i>	<i>Coefficient 2 domesticitat per llar familiar (7/3)</i>	<i>Coefficient 3 estratègies familiars per actius (1/8)</i>	<i>Domèstics per actius (7/8)</i>	<i>Mitjana de sou</i>	<i>Taxa d'activitat (8/9)</i>
1	2	-	0,33	0,33	1,00	1,00	125	-
13	19	-	0,52	0,20	0,92	0,38	40,17	-
21	23	-	0,60	0,06	1,00	0,10	55	-
35	44	2,43	0,56	0,13	0,97	0,23		79,5%
2	4	-	0,33	0,17	1,00	0,50	52,00	-
7	7	-	0,64	0,00	0,86	0,00	42,00	-
9	11	2,67	0,53	0,06	0,89	0,11		81,8%
13	21	-	0,43	0,17	0,62	0,38	57,63	-
51	69	-	0,58	0,17	0,86	0,29	47,18	-
29	31	-	0,78	0,00	0,83	0,00	48,38	-
93	121	2,00	0,60	0,13	0,82	0,22		76,9%
2	2	-	1,00	0,00	1,00	0,00	55,00	-
2	2	2,00	1,00	0,00	1,00	0,00	-	100%
3	3	-	1,00	0,00	1,00	0,00	93,33	-
3	3	1,00	1,00	0,00	1,00	0,00	-	
142	181	2,08	0,59	0,12	0,87	0,20	-	78,5%

tothom treballa, en el medi urbà i industrial terrassenc. Així, d'entre els pocs que són més grans de 65 anys actius laboralment, només en un cas hi ha el dubte sobre si la persona treballava o no, probablement per una manca d'exactitud en el registre censal. La invalidesa és la jubilació.

La baixa proporció de dones que tenen com a ocupació laboral les tasques domèstiques –només una de cada dues famílies tenia una dona en edat laboral dedicada a jornada completa a la llar, generalment casada– trenca les pautes de comportament considerades habituals al segle XIX, on el treball a la fàbrica o fora de la llar era una etapa transitòria, pròpia de la solteria, que finalitzava generalment amb el matrimoni, i que excepcionalment tornava quan els primers fills eren petits. En aquest sentit, el 1936 la domesticitat vinculada al paper d'esposa i mare sembla pròpia de les famílies que han fet seu el discurs del *male breadwinner*, que es caracteritzen pel fet de tenir una tipologia familiar nuclear o simple i un cap de família amb una bona qualificació laboral i remuneració, i també de no provenir d'una emigració recent.

Tot plegat indica que el treball de la dona a Terrassa tenia unes grans proporcions, ja uns anys abans de la I Guerra Mundial (1914-18). Un fet associat a l'imaginari col·lectiu, en un moment de gran creixement del treball fabril de la dona. Les dades del cens obrer tèxtil del 1913 de Terrassa i d'altres indicis ens ho confirmen. A Terrassa, quasi tothom treballa fora de casa. Probablement, ja llavors, entre les dones obreres terrassenques tenia molt d'impacte la qüestió de la doble jornada laboral, a la fàbrica tèxtil i a la llar. Aquest fet explicaria segurament que les obreres de la llana de Terrassa i Sabadell fossin les primeres de racionalitzar la jornada de treball a Catalunya, el 1911, i a aplicar la setmana anglesa, és a dir, fer festa el dissabte a la tarda, abans que la gran vaga del tèxtil de 1913 portés la jornada de deu hores i la setmana anglesa a tot Catalunya.²⁸

Aquesta realitat contrasta amb algunes anàlisis de les estratègies familiars davant l'ingrés i el mercat laboral del món anglosaxó, on l'aportació de les dones casades a les estratègies familiars davant el mercat laboral era inferior i, en canvi, es feien servir altres estratègies que permetien mantenir la dona a la llar, com ara l'admissió d'hostes. A Terrassa l'alliberament del mercat del treball d'alguna de les dones de la família era un fet excepcional que necessitava diverses estratègies laborals davant el mercat laboral. Només una minoria de famílies, generalment de tipologia simple, s'enfrontava al pressupost familiar amb una única estratègia laboral, la del marit o cap de família, sempre des de la seguretat d'una feina qualificada i ben remunerada. En aquest sentit, el model de família patriarcal nuclear, en què el cap de família guanyava un únic sou que es convertia en un salari capaç de mantenir una família, és a dir, el model familiar del *male breadwinner*, era més una aspiració social i cultural que no pas una opció real, per a les laborioses famílies obreres terrassenques.

Bibliografia

- BALLESTAR, Marc, i MARÍN CORBERA, Martí. "La recent historiografia contemporània a Terrassa": *Terme*, 14 (1999).
- BENAU, Josep. "Aproximació a la història de la indústria de Terrassa. De la industrialització a l'economia de guerra, 1870-1939". Dins: *Terrassa, 100 anys a ritme de llançadora*. Terrassa: Museu Tèxtil de Terrassa, 1993.
- BORDERÍAS, Cristina, i LÓPEZ GUALLAR, Pilar. *La teoría del salario obrero y la subestimación del trabajo femenino en Ildefonso Cerdà*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2001 [Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona].
- BORDERÍAS, Cristina (dir.). "Estrategias de empleo en las familias obreras de la España Industrial". Memòria del projecte *Situación y contribución de las mujeres a la vida económica en la formación de sociedades industriales. Una perspectiva comparada*. Barcelona: Ministeri de Treball i Assumptes Socials, I+D+I, 54/05.
- BORDERÍAS, Cristina. "La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo Barcelonés (1856-1930). Teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno". Dins: SARASÚA, Carmen, i GÁLVEZ, Lina (ed.). *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2003.
- BORDERÍAS, Cristina. *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España Contemporánea. La compañía Telefónica (1924-1980)*. Barcelona: Icària, 1993.
- CAMPS, Enriqueta. "Las transformaciones del mercado de trabajo en Cataluña (1850-1925): migraciones, ciclos de vida y economías familiares": *Revista de Historia Industrial*, 11 (1997).
- COLOM, Juli. *Republicanisme i cultura republicana a Terrassa*. Terrassa: Fundació Torre del Palau, 2003.
- ENRECH, Carles. "Actividad laboral y estrategias familiares ante el empleo en Hospitalet. Las mujeres de Can Vilumara (1920)". Comunicació al Congrés Internacional "Familia y organización social en Europa y América. Siglos XV-XX" (Albacete-Múrcia, del 12 al 14 de desembre de 2007).
- ENRECH, Carles. "Género y sindicalismo en la industria textil (1836-1923)". Dins: BORDERÍAS, Cristina (ed.). *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona / Icària, 2007.
- ENRECH, Carles. *Indústria i ofici. Estructures laborals i jerarquies obreres en la Catalunya tèxtil (1881-1923)*. Cerdanyola del Vallès: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2005.
- FERRER ALÒS, Llorenç. "Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Cataluña central (siglos XVIII-XX)": *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, XII (1994).
- GABRIEL, Pere. "La població obrera catalana, ¿una població industrial?": Madrid, *Estudios de Historia Social*, 32-33 (1985).
- GÁLVEZ, Lina. *Compañía Arrendataria de Tabacos. 1887-1945. Cambio tecnológico y empleo femenino*. Madrid, 2001.
- HERNÁNDEZ, Bernardo. "Actuacions de consens en el marc laboral. La Junta de Reformes Socials i la Delegació del Consell del Treball de Terrassa, 1906-1931": *Terme*, 6 (1991).
- HERNÁNDEZ, Bernardo. "Moviment catòlic i associacionisme popular obrer a Terrassa, 1868-1923": *Terme*, 9 (1994).
- HORRELL, Sara, i HUMPHRIES, Jane. "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family. The case of Nineteenth-Century Britain": *International Journal of Social History*, 42 (1997).
- LASLETT, Peter. "La famille et le ménage, approches historiques": *Annals*, 27 (1972), p. 4-5.
- LLOFRIU Y CASTERLANAS. *Guía práctica de Tarrasa*. Barcelona, 1904.

LLONCH, Montserrat. "Inserción laboral de la inmigración y sistema de reclutamiento de la fábrica textil: Vilassar de Dalt, 1910-1945". *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, núm. XII (1994), p. 2-3.

LLONCH, Montserrat. "La feminització del treball tèxtil a Catalunya (1891-1959)". Dins: LLONCH, Montserrat (ed.). *Treball tèxtil a la Catalunya contemporània*. Lleida: Pagès Editors.

MARCET, Xavier (coord.). *Història industrial de Terrassa*. Terrassa: Lunwerg Editores / Diari de Terrassa, 1998. 3 vol.

MARCET, Xavier. "El govern de la ciutat de Terrassa de 1875 a 1992". Dins: *Terrassa. Cent anys teixint ciutat*. Terrassa: Ajuntament de Terrassa, 1992.

MORILLAS, Àngel. "El societarisme terrassenc": *Terme*, 4 (1989).

MUÑOZ ABELEDO, Maria Luisa. "Hombres, mujeres y latas: la segmentación laboral en la industria de conservas de pescado". Dins: SARASÚA, Carmen, i GÁLVEZ, Lina (ed.). *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2003

PLANS, Lourdes. "Terrassa, 1902-1909: de la vaga general a la Setmana Tràgica": *Terme*, 20 (2005).

ROBINSON, Robert V. "Family Economic Strategies in Nineteenth and Early Twentieth-Century Indianapolis": *Journal of Family History*, 1 (20) (1995).

SCHELLEKENS, Jona. "Wages, secondary workers and fertility: a working class perspective of the fertility transition in England and Wales": *Journal of Family History*, 1 (18) (1993).

VAN DEN EECKHOUT, Patricia. "Family income of Ghent working-class families ca. 1900": *Journal of Family History*, 2 (18) (1993).²⁹

Notes

- 1 Entre les principals aportacions a la qüestió, cal esmentar: el dossier "El Salisme" de la revista *Terme*, número 5, 1990, i l'obra de Juli Colom *Republicanisme i cultura republicana a Terrassa*, pel que fa a la història política; el dossier sobre "L'obrerisme terrassenc" de la revista *Terme*, 6, 1991 i les investigacions de Xavier Marcet sobre col·lectivitats i Guerra Civil a Terrassa, pel que fa a la història social, juntament amb les aportacions des de la història econòmica de Josep Maria Benaul, Esteve Deu i Jordi Calvet, aplegades, en part, a l'obra col·lectiva en tres volums *Història industrial de Terrassa* (vegeu la bibliografia).
- 2 Entre les principals investigacions, cal esmentar: HERNÁNDEZ, Bernardo. "Actuacions de consens en el marc laboral. La Junta de Reformes Socials i la Delegació del Consell del Treball de Terrassa, 1906-1931": *Terme*, 6 (novembre 1991); HERNÁNDEZ, Bernardo. "Moviment catòlic i associacionisme popular obrer a Terrassa, 1868-1923": *Terme*, 9 (1994); MORILLAS, Àngel. "El societarisme terrassenc": *Terme*, 4 (1989); PLANS, Lourdes. "Terrassa, 1902-1909: de la vaga general a la Setmana Tràgica": *Terme*, 20 (2005).
- 3 Vegeu: BALLESTAR, Marc, i MARÍN CORBERA, Martí. "La recent historiografia contemporània a Terrassa": *Terme*, 14 (1999), p. 26-27 i 29-30.
- 4 BALLESTAR, Marc, i MARÍN CORBERA, Martí. "La recent historiografia contemporània a Terrassa": *Terme*, 14 (1999), p. 27.
- 5 Aquesta investigació en curs sobre Terrassa forma part de les activitats del grup d'investigació de la Universitat de Barcelona "Història del Treball" (TIG), grup de recerca consolidat de la Generalitat de Catalunya, dirigit per la Dra. Cristina Borderías, i ha disposat del finançament del Ministeri de Treball i Assumptes Socials, projecte R+D+I 54/05, "Situación y contribución de las mujeres a la vida económica en la formación de sociedades industriales. Una perspectiva comparada". Aquesta línia d'investigació es troba encara oberta amb un nou projecte R+D+I del Ministeri d'Educació i Ciència, "Reconstrucción de la actividad económica en la Cataluña contemporánea (XIX-XX): trabajo y movilidad social", període 2008-2011.

- 6 BORDERÍAS, Cristina. *Entre líneas. Trabajo e identidad femenina en la España Contemporánea. La compañía Telefónica (1924-1980)*. Barcelona: Ed. Icària, 1993; CAMPS, Enriqueta. "Las transformaciones del mercado de trabajo en Cataluña (1850-1925): migraciones, ciclos de vida y economías familiares": *Revista de Historia Industrial*, 11 (1997); GÁLVEZ, Lina. *Compañía arrendataria de tabacos. 1887-1945. Cambio tecnológico y empleo femenino*. Madrid: 2001; MUÑOZ ABELEDO, Maria Luisa. "Hombres, mujeres y latas: la segmentación laboral en la industria de conservas de pescado". Dins: SARASÚA, Carmen, i GÁLVEZ, Lina (ed.). *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2003.
- 7 BORDERÍAS, Cristina. "La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930). Teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno". Dins: SARASÚA, Carmen, i GÁLVEZ, Lina (ed.). *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Alacant: Publicacions de la Universitat d'Alacant, 2003, p. 254-256.
- 8 ENRECH, Carles. "Género y sindicalismo en la industria textil (1836-1923)"; BORDERÍAS, Cristina (ed.). *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona / Icària, 2007, p. 130-139.
- 9 Concepte nascut dins les ciències socials de tradició anglosaxona que, literalment, es pot traduir com a "l'home que guanya el pa", és a dir que, com a cap de família, aporta l'únic sou que s'ingressa en una família.
- 10 Vegeu: HORRELL, Sara, i HUMPHRIES, Jane. "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family. The Case of Nineteenth-Century Britain": *International Journal of Social History*, 42 (1997); BORDERÍAS, Cristina, i LÓPEZ GUALLAR, Pilar. *La teoría del salario obrero y la subestimación del trabajo femenino en Ildelfonso Cerdà*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2001 [Quaderns del Seminari d'Història de Barcelona].
- 11 Per a la major qualificació dels oficis de la llana dins la indústria tèxtil, vegeu: ENRECH, Carles. *Indústria i ofici. Estructures laborals i jerarquies obreses en la Catalunya tèxtil (1881-1923)*. Cerdanyola del Vallès: Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2005.
- 12 LLOFRIU Y CASTERLANAS. *Guía Práctica de Terrasa*. Barcelona, 1904, p. 125.
- 13 L'edat laboral a les primeries del segle xx començava legalment als 14 anys, tot i que era possible treballar legalment des dels 10 anys, combinant l'aprenentatge escolar amb una jornada reduïda, de 6 hores per a la indústria i 8 hores per al comerç, amb força restriccions, ja que els menors de 16 anys no podien treballar en feines perilloses per a la salut i els menors de 14 anys, als torns de nit. Ja que les dades de població del cens del 1920 vénen agregades per grups d'edat, un d'ells el de 61 a 70 anys, i que tampoc no són habituals les declaracions de professió per als menors de 14 anys, hem decidit calcular la taxa d'activitat considerant la població en edat laboral entre els 14 i 70 anys. En canvi, per al 1920 ha estat possible fer servir l'interval d'edat entre 14 i 64 anys.
- 14 Càlcul a partir de les dades de: BENAUL, Josep. "Aproximació a la història de la indústria de Terrassa. De la industrialització a l'economia de guerra, 1870-1939". Dins: *Terrassa, 100 anys a ritme de llençadora*. Terrassa: Museu Tèxtil de Terrassa, 1993, p. 180-181.
- 15 CAMPS, Enriqueta. "Las transformaciones del mercado de trabajo en Cataluña (1850-1925): migraciones, ciclos de vida y economías familiares": *Revista de Historia Industrial*, 11 (1997).
- 16 LLONCH, Montserrat. "Inserción laboral de la inmigración y sistema de reclutamiento de la fábrica textil: Vilassar de Dalt, 1910-1945": *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, XII, 2/3, (1994).
- 17 FERRER I ALÒS, Llorenç. "Notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Cataluña central (siglos XVIII-XX)": *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, XII (1994).
- 18 CAMPS, Enriqueta. "Las transformaciones del mercado..." (1997), p. 53.
- 19 BENAUL, *Aproximació a la història...*, p. 179.

- 20 Els resultats d'aquesta investigació van ser exposats a la comunicació "Actividad laboral y estrategias familiares ante el empleo en Hospitalet. Las mujeres de Can Vilumara (1920)". Congreso Internacional "Familia y Organización Social en Europa y América. Siglos XV-XX" (Albacete-Múrcia, del 12 al 14 de desembre de 2007).
- 21 BORDERÍAS, Cristina. "Estrategías de empleo en las familias obreras de la España Industrial": Memòria del projecte "Situación y contribución de las mujeres a la vida económica en la formación de sociedades industriales. Una perspectiva comparada". Barcelona: Ministeri de Treball i Assumptes Socials, I+D+I, 54/05, p. 245.
- 22 CAMPS, Enriqueta. "Las transformaciones del mercado...", p. 51.
- 23 LLONCH, Montserrat. "La feminització del treball tèxtil a Catalunya (1891-1959)". Dins: LLONCH, Montserrat (ed.). *Treball tèxtil a la Catalunya contemporània*. Lleida: Pagès Editors, p. 80-82.
- 24 Les famílies extenses són aquelles que tenen una ampliació del nucli familiar (cònjuges i fills) amb altres parents, i les famílies múltiples les que tenen un segon o més nuclis familiars emparentats amb el nucli familiar principal.
- 25 La família de tipus nuclear o simple és la formada pels cònjuges amb fills o sense, o bé també per un dels dos membres de la parella amb fills. Formes familiars no nuclears serien la família extensa o les famílies múltiples o bé altres formes de residència de persones solitàries o sense parents. D'acord amb la classificació de Peter Laslett, les famílies extenses i múltiples dominen sobre les de tipus simple, en un context social donat, a partir de proporcions superiors al 20-25% (LASLETT, Peter. "La famille et le ménage, approches historiques": *Annals*, 27 (1972), p. 4-5).
- 26 ROBINSON, Robert V. "Family Economic Strategies in Nineteenth and Early Twentieth-Century Indianapolis": *Journal of Family History*, 1 (20) (1995), p. 1-22.
- 27 VAN DEN EECKHOUT, Patricia. "Family Income of Ghent Working-class Families ca. 1900": *Journal of Family History*, 2 (18) (1993).
- 28 ENRECH, Carles. "Género y sindicalismo en la industria textil (1836-1923)". Dins: BORDERÍAS, Cristina (ed.). *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona / Icària editorial, 2007, p. 153-155.